

*Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa**

Biray ÇAKMAK

Uşak Üniversitesi

ÇAKMAK, Biray, Geç Dönem Osmanlı Taşra Toplumunda Eşrâfın Mahallî İşlevleri Üzerine: Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa. CTAD, Yıl 7, Sayı 13 (Bahar 2011), 3-29.

Bu çalışmada; Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında eşrafin işlevleri, Uşak kazası ileri gelenlerinden Tirîdzâde Mehmed Paşa örneğinde ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışmada, ilk olarak Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın ailevî kimliği verilmekte, akabinde zenginlik kaynaklarına değinilmekte, tüccar ve mütezim kimliği, mütegalibe ve muhalif kimliği, fabrikatör kimliği, yardımsever kimliği bağlamlarında mahallî düzeyde oynadığı roller ortaya konulmaktadır. Çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin, İrade, Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ, Bâb-ı Âlî gibi çeşitli tasniflerinde yer alan belgelerdeki bilgiler üzerine inşa edilmekte, bir eşrafin ortaya çıkışına ve faaliyetlerine odaklanmaktadır. Neticede, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Uşak kazasında önemli işlevleri yerine getirdiği, bu işlevlerinin müspet ve menfî niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın, mal varlığı ve nüfuzu ile, kazanın iktisadî olduğu kadar, idarî işlerine de yön veren, merkez ile ilişkilerde aracı rolünde bulunan, kâh merkezin taşradaki temsilcisi, kâh merkezin muhalifi ve muarızı olarak önemli bir tarihî figür olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Uşak Kazası, Eşrâf, Muhâlefet, Ticâret, Tirîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi, Desantralizasyon, Osmanlı Taşra Toplumu

ÇAKMAK, Biray, A Study on The Notables' Local Functions in The Late Ottoman Provincial Community: The Case of Tirîdzade Mehmed Pasha of Uşak. CTAD, Year

* Bu çalışma, 13-15 Ekim 2011 tarihleri arasında, Uşak'ta düzenlenen II. Uşak Sempozyumu'nda sunulan "Uşak Eşrâfından Tirîdzâde Mehmed Paşa Hakkında" isimli bildirinin gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmış son halidir. TÜBİTAK tarafından desteklenen 111K286 Nolu ve "Modernleşen Osmanlı Taşrasında Yönetmek ve Yönetilmek: Devlet, Eşrâf ve Muhâlefet (1876-1908) / Batı Anadolu Kazaları Örneğinde Bir İdarî Tarih Tahlili" isimli proje kapsamında gerçekleştirilmiştir.

7, Issue 13 (Spring 2011), 3-29.

This study handles the functions of Ottoman local notables in depth in the case of Tîrîdzade Mehmed Pasha, one of the prominent figures in Uşak district. In this context, first of all, the Tîrîdzade Mehmed Pasha's familial personality and then his wealth resources are introduced. Afterwards, it is given his role in the Ottoman provincial life as a tradesman, tax collector, opponent, manufacturer, and a philanthropist. The study, focusing on the emergence of a notable and his activities is constructed upon the materials from the various collections such as İrade, Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ, Bâb-ı Âlî, housed in the Prime Ministry Ottoman Archives. As a conclusion, it could be seen that in Uşak district, Tîrîdzâde Mehmed Pasha's activities had crucial functions with its either positive or negative aspects. It can be argued that Tîrîdzâde Mehmed Pasha is a prominent historical figure, with his wealth and political influence, conducting the administrative affairs of the aforementioned district as well as its economy, acting as a mediator in the peripheral relations of the centre (Istanbul) with the province in a way he appeared either as a representative or an opponent of the former.

Keywords: Uşak District, Notable, Opposition, Trade, Tîrîdzâde Mehmed Pasha, The Abdulhamid II Period, Decentralization, Ottoman Provincial Community

Giriş

XVIII. yüzyılda devlet otoritesinin zayıflamasında, eşraf ve ayanın etkinliğinin artması belirgin rol oynadı. III. Selim Dönemi'nde eşraf ve ayanın 'adem-i merkeziyetçi eğilimleri had safhaya ulaştı.¹ II. Mahmud, tahta çıkışını müteakiben, devlet otoritesini yeniden tesis etmek için üç önemli icraat gerçekleştirdi. Öncelikle, taşrada devlet otoritesini zayıflatan ayanlara karşı amansız bir savaş açıldı. Devlete isyan eden belli başlı ayanların etkinliği kısıldı.²

¹ Ayanın etkinliği ve devlet otoritesinin zayıflamasındaki rolü hakkında bkz. Mustafa Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, 1963, s. 51-61; Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century", *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3, (Sep. 1972), pp. 358-363; Yuzo Nagata, "The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family", *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, pp. 119; Halil İnalçık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Eds), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 23-27.

² Konuyla ilgili olarak bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 300-301; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış İslahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Halil İnalçık ve Donald Quataert (Eds), Çev. Süphan Andıç, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 894; Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 348-349; Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman*

Akabinde de 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırıldı.³ Üçüncü olarak da, vakıfları mazbut hale getirmek için Evkâf Nezâreti kuruldu. Vakıfların büyük kısmının idâresi ve nezâreti merkezileştirildi. Vakıflardaki görevlilerin maaşları devlet tarafından verilmeye başlandı. Böylece iktidar üzerinde etkide bulunan ulema, kontrol altına alınmaya çalışıldı.⁴ Bu geleneksel baskı grupları, desentralist eğilimleri bünyesinde barındırmanın yanında, yenilikler karşısında da genelde muhalif bir tutum takınmaktaydı.⁵

3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile ivme kazanan modernleşme hareketinin temel niteliklerinden birini, merkeziyetçilik oluşturdu. Zira modernleşen devlet, aynı zamanda merkezileşen devlet demektir. İdarî reformların amacı, “tebaası ile doğrudan ilişki kuran, rasyonel adalet ilkesine göre işleyen merkezî bir idare oluşturmaktır”.⁶ Bu sebeple, eşrafın etkinliğini kırmaya yönelik devlet politikaları güçlendi. Taşrada oluşturulan meclisler ve atanan maaşlı devlet memurları, yani taşra bürokrasisi, eşrafın etkinliğini kırmaya yönelik politikanın somut tezahürleri olarak tebarüz etti. Merkeziyetçi taşra idaresinin esasları, çıkartılan talimatnameler ve nizamnamelerle tespit edildi. Bu hususta esaslı düzenlemeler, 1867 ve 1871 Vilâyet Nizamnameleri ile yapıldı.⁷ Taşra idaresinde vilâyet-liva-kaza-nahiye eksenli dikey bir idarî yapı

Period, Political, Social and Economic Transformation, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden, 1986, pp. 4.

³ Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında ilgası hususunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmed Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1243; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 12, Dersaadet, 1309, s. 168-219; Hamiyet Sezer, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansımaları (1826-1827)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 30, 1997, s. 217-220; Mehmet Ali Beyhan, “Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler “Vak'a-yı Hayriyye””, *Osmanlı*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 259-270.

⁴ Vakıflar üzerinde devlet kontrolünün tesisine ilgili olarak bkz. John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E. J. Brill, Leiden, New York, København, Köln, 1987, pp. 73-86; Hüseyin Hatemi, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1985, s. 1668.

⁵ Yenilikler karşısında ilgili zümrelerin, özellikle Yeniçerilerin ve ulemanın tutumları hususunda bkz. Avigdor Levy, “Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 3, 1982, pp. 231-245; Uriel Heyd, “The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, *The Modern Middle East*, Albert H. Hourani, Mary Wilson, Phillip, Khoury (Eds), I. B. Tauris and Company Limited, New York, 2004, pp. 29-61.

⁶ İlber Ortaylı, “Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994, s. 306-307; Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentin Dönüşümü: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 59.

⁷ 22 Ocak 1871 tarihli İdaré-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâmnamesi için bkz. *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289, s. 625-651. 1867 tarihli Vilâyet Nizâmnamesi için de bkz. *Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289, s. 608-624. 1871 tarihli nizamname için

oluşturuldu. Vilâyetlere valiler, sancaklara mutasarrıflar, kazalara kaymakamlar ve nahiyelere nahiyeye müdürleri atandı.⁸ Yine vilâyetlere, sancaklara ve kazalara adlî, idarî, askerî sair görevliler tayin edildi. Bir başka ifadeyle taşrada adlî, idarî, askerî bürokrasi oluşturulmaya çalışıldı. Böylece, devlet otoritesinin; memurlar vasıtasıyla, ücra idarî birimlere kadar yayılması amaçlandı. Bu arada, merkezîyetçi politikalara da hizmet edeceği düşüncesiyle teknolojik yeniliklerden yararlandı. Nitekim telgraf hatlarının çekilmesi, merkezîyetçi politikalara olumlu katkılar yaptı.⁹ Telgraf, bilgi ve haber akışını hızlandırma yanında, tebaanın şikâyetlerini hızlı bir şekilde üst mercilere ulaştırma imkânı da sağladı. Dolayısıyla, devlet, taşrada varlığını, daha iyi hissettirme ve meşrulaştırma imkânına kavuştu. Devlet ile taşra arasında hızlı bir bilgi ve haberleşme imkânı sağlandı. Demiryolları da, sair işlevleri yanında, merkezîyetçiliğin tesisine olumlu katkılarda bulundu. Osmanlı merkezî idaresi, bu teknolojik gelişmelerden, merkezîyetçi idareyi tesiste ve idâmede azamî yararlandı.

II. Abdülhamid Dönemi'ndeki merkezîyetçi idare eğilimi, eşrafın etkinliğini kırarak sisteme entegre etmeye yönelik Tanzimat Dönemi uygulamalarını devam ettirdi. Mahallî meclislere aza olarak genelde eşraf seçildi. Böylece eşraftan olumlu olarak yararlanılmaya çalışıldı. Ayrıca, uyumlu bir merkezîyetçi idare için eşrafa yönelik taltifat uygulamalarında bulunuldu. Devlet memurları yanında, eşraf da çeşitli nişanlarla, madalyalarla ve rütbelerle taltif edildi. Bu taltif uygulamaları, daha ziyade eşrafı sisteme entegre etme amacına matuftu.

Bu merkezîyetçi uygulamalara karşılık, desantralist eğilimleri temsil eden eşraf da varlığını sürdürdü. Eşraf, merkezîyetçi uygulamalar karşısında 'adem-i merkezîyetçi eğilimleri temsil etti. Yani, Tanzimat öncesinin "derebeylik

ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 69-99. Bu nizamnamelerin ve dönemin yetkin bir değerlendirmesi için de bkz. Abdülhamit Kırmızı, "Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century", *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, 2010, pp. 8-10.

⁸ Vilâyet sistemine geçişin ayrıntıları hakkında bkz. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, s. 153-178; İlber Ortaylı, *Türkçe Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 427-434; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 249-272; Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 209-218, 231-254.

⁹ İletişim teknolojilerini modernleştirmek amacıyla devlet tarafından Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne genelindeki telgraf ağı, 1870'li yıllarda büyük ölçüde kurulmuştu. Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Kaçar, "Osmanlı Telgraf İşletmesi", *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (Eds), IRCICA Yayını, İstanbul, 1995, s. 45-120. Telgrafın, merkezîyetçiliğin tesisi ve idâmesi bakımından işlevleri hakkında da bkz. Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Elektrikli Telgrafın Kurulması", *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 215-217.

efkârını” sürdürdü. Kısaca merkezîyetçiliği temsil eden devlet ile ‘adem-i merkezîyetçi eğilimler taşıyan eşraf arasında paradoksal ve dikotomik bir ilişki müşahade edilmeye devam edildi.

Dönemin belgelerinde *eşraf-ı belde*, *hanedân-ı memleket*, *müteneffizân*, *mütebahyizân* ve *mütemevvilân* olarak adlandırılan¹⁰ mahallî ileri gelenler¹¹, bir taraftan sisteme entegre olarak pozitif işlevleri yerine getirdi. Diğer taraftan da ‘adem-i merkezîyetçi eğilimlerini sürdürdü. Dolayısıyla eşraf, müspet ve menfî işlevleri yerine getiren bir zümre olma niteliğini devam ettirdi.

Eşrafın etkinliğini sürdürmesinde, başlıca zenginlik kaynaklarından birini oluşturan iltizam sisteminin yürürlükte olması etkiliydi.¹² Aynı olarak toplanan

¹⁰ *Eşraf-ı belde* memleket ileri gelenleri anlamındadır. Eşraf, şeref ve itibâr sâhibi, mübarek kimseler, asıl, ileri gelenler anlamına gelmektedir (Şemsettin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1317, s. 117, 777). *Hanedân-ı memleket* ailenin köklülüğüne, büyüklüğüne vurgu yapmakta, ailenin aslîliğine işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 571). *Müteneffizân* ileri gelen kişinin, nüfuzlu, sözü geçen, hatırlı, nâfiz olduğunu işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1285; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2010, s. 912). *Mütebahyizân* tehayyüz eden, yer tutan, itibârlı, mühim, haysiyet ve itibar sâhibi, ileri gelen kimse anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1275). *Mütemevvilân* temevvül eden, mal ve servet sâhibi, zengin anlamındadır ve iktisadî güce işaret etmektedir (Şemsettin Sami, *age.*, s. 1285). 1880’li yıllardan itibaren arşiv belgelerinde ileri gelenleri ifade etmek için kullanılan tüm bu ibareler, ileri gelenlerin işlevlerini işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır.

¹¹ Burada, ilgili ibarelerle ifade edilen ileri gelenlerin, işlevleri bakımından, Osmanlı klasik düzenindeki eşrafla, daha çok benzerlik taşıdığı söylenebilir (Klasik dönemde eşrafın nitelik ve işlevleri hakkında yapılmış bir araştırma için bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf’ ve ‘Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, 1982, s. 105-118). Ele alınan döneme ait belgelerde ileri gelenler için ayan sıfatı geçmemektedir. Daha ziyade eşrafla ifade edilen ileri gelenler, Tanzimat öncesinin resmî ayanından farklıdır. Zira ele alınan dönemde eşrafın, *me’mûrîn-i devletten* olmadığı sık sık vurgulanmaktadır. Bu hususa II. Abdülhamid Dönemine ait belgelerde işaret edildiği müşahade edilmektedir (BOA. ŞD. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308). Konuyla ilgili terminolojik bir açıklama denemesi için bkz. Zafer Karademir, “Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-Ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831)”, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 14, Bahar, 2011, Ankara, s. 184-185.

¹² Timar sisteminin önemini yitirmesi sonucu iltizam sisteminin yaygınlaşmasıyla daha fazla temayüz eden eşraf ve ayanın başlıca zenginlik kaynakları; iltizam, mahallî ve bölgesel ticaret ve topraklı (Canay Şahin, *The Rise and Fall of An Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Doctor of Philosophy in History, Ankara, 2003, pp. 83-194; Albert Hourani, “Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları”, *Ortaoğru’da Modernleşme*, William R. Polk and Richard L. Chambers (Eds.), İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 79). Bu durumun, Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar devam ettiği söylenebilir. Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla iltizam uygulaması kaldırıldıysa da, kısa süre sonra tekrar uygulamaya konuldu. Zira devletin, aynı olarak tahsil edilen öşür vergilerini, memurları vasıtasıyla toplamasının ve nakde çevirmesinin son derece güç olduğu kısa sürede görüldü. Bu sebeple öşür vergisi, uzun süre, mültezimler vasıtasıyla toplandı. Nitekim 1888 tarihli bir belgede, *‘malûm-ı âlt-i hazret-i pâdişâhî buyurulduğu üzere öteden beri mahsûlât-ı arzıyyeden alına gelen resm-i öşr mültezimlere ibâle ve iltizâm olunmakta olduğu hâlde bunların ehl-i zîrâ’at*

öşür vergisinin tahsilinin ve nakde çevrilmesinin özelleştirilmesini ifade eden ve kapitalist zümrenin iktisadî altyapısını oluşturan iltizam sisteminden eşraf, sermaye birikimini ve zenginliğini arttırmada istifade etti. Ayrıca, ele alınan dönemde mahallî ve uluslararası ticaret, yani emtia ve para mübadelesi hızla gelişti.¹³ Uluslararası ticaretin etkileri, özellikle liman kentlerinin hinterlandında yer alan bölgelerde daha fazla hissedildi. Uluslararası ticaretin artması, iltizam sisteminin de zorunlu kıldığı eşrafın tüccar kimliğine olumlu katkıda bulundu. Aynı olarak topladığı vergiyi nakde çevirmek mecburiyetinde olan mültezim, tüccar olmak zorundaydı. Uluslararası ticaretin hızla gelişmesi, mültezim-tüccarın işini kolaylaştırdı. Demiryollarının inşası ve işletmeye açılması da, ticaretin gelişmesine olumlu katkılarda bulundu. Demiryolları, özellikle hububat

*baklarında vukû'a gelen mezâlim ve te'addiyâtı her tarafsız envâ-ı şikâiyâtı da'vet eylediğinden bu usûlün ref' ve ilgâsı vâlid-i mâcid-i kesîrî'l-mebâmid-i bazret-i şehriyârî efendimiz'in cülûs-ı hümayûnları senesinde neşr ve i'lân olunan Gülbâne Hatt-ı Hümayûnu'nda ta'dâd olunan tedâbir-i islâhiyye sırasında zikr olunmuş olduğu bâlde usûl-ı mezâkirun devâmından ol zamanın vükelâ ve ba'zı müteneffizân ricâli ez-ber-cibet müstefid olduklarından bunun ilgâsına dâ'ir kâ'in Hatt-ı Hümayûn-ı mezâkirâda öyle bir şey va'ad olunmamış gibi davranılmış ve ba'debu cennet-mekân Abdülazîz Han Hazretlerinin zamân-ı saltanatlarında dahi bununla takayyüd olunmayub Hersek İsyanı münâsebetiyle neşr olunan fermân-ı 'âldile işbu iltizâm usûlünün ref' ve ilgâsıyla başka bir sûret ütlîhâzına karar verilmiş olduğu i'lân kılınmış ise de yine olbâda esâsî bir şey yapılamamış idi. Mu'abharan ya'ni bundan üç sene mukaddem bu iltizâm usûlünün sûret-i cedidede ref' ve ilgâsı kararlaştırılarak resm-i 'öşrün doğrudan doğruya hükümet ma'rifetiyle abz ve tabsîli ve bunun ilerüde ya'ni bir sene sonra bir sûret-i münâsibede arâzî üzerine tahmîl olunmak üzere Aydın ve Hüdavendigâr Vilâyetleri'nde birer sancakda tecrübesi icrâ' olunub ba'debu bâsıl olacak netîceye göre icâbının icrâsı meclise karar altına alınub irâde-i seniyyesi dahi istihâl kılınmış olduğu bâlde icrâ' olunan tecrübenin neticesi bâsıl eylediğine dâ'ir olvakiden berii bir şey' işidilmeyüb" şeklindeki ifadeler, Osmanlı malî bürokrasinin iltizam sistemini ilgaya muktedir olmadığını sarahaten göstermektedir (BOA. Y. PRK. KOM. 6 / 33, 18 Ocak 1888 / 4 Ca 1305). Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Donald Quataert, agm., s. 972-973; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 132-vd.*

¹³ Sanayileşen Avrupa ülkelerinin gereksinim duydukları tarım ürünlerine ve yeraltı kaynaklarına yönelik artan taleplerine bağlı olarak gelişen uluslararası ticaret, tarımın ticarileşmesi ve madencilik sektörünün hareketlenmesi sonucunu doğurdu. Ayrıca Avrupa mamul malları için Osmanlı ülkesi büyük bir pazar işlevi gördü. Artan nüfusa bağlı olarak iç ticaret de gelişti. Konuyla ilgili olarak geniş bir literatür söz konusudur. Bu konuda bkz. Donald Quataert, "Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908", *Business History Review*, Vol. 51, No. 2, 1977, pp. 139-160; Donald Quataert, "The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914", *International Journal of Turkish Studies*, I.2, 1980, pp. 38-55; Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilâyeti'nde Madenler (1850-1908)*, T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994; A. Gündüz Ökçün, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara, 1969, s. 801-895; Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", Çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, 1985, s. 1556-1562; Donald Quataert, "19. Yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 914-915; Şevket Pamuk, "The Middle East in Nineteenth Century World Trade", *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, 1990, pp. 199-213.

gibi “yükde ağır, bahâda hafif” emtianın ticaretindeki kâr marjını arttırdı.¹⁴ Demiryolları, taşıma maliyet ve imkânlarını arttırma ve ucuzlatma yanında, aynen telgraf gibi, bilgi ve haber hareketliliğinin hızlanmasında da olumlu etkilerde bulundu.

Geç Dönem Osmanlı taşra toplumunda, eşrafın zenginlik kaynakları ve işlevleri üzerine yeterli sayıda bilimsel araştırmanın yapılmadığı müşahade edilmektedir. Mevcut araştırmalar, daha ziyade, Tanzimat öncesinin ve Tanzimat Dönemi’nin ayanı-eşrafı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda, genelde, ayan ve eşraf ya menfi, ya da müspet işlevleri ekseninde ele alınmıştır. Oysa ileri gelenlerin son derece farklı, olumlu ve olumsuz işlevlere sahip olduğu vâreste-i beyândır. Bu çalışmada; Uşaklı Tirîdzâde Mehmed Paşa özelinde, II. Abdülhamid Dönemi’nde, eşrafın çok yönlü olumlu ve olumsuz işlevleri üzerinde durulmaktadır.

Tirîdzâde Mehmed Paşa’nın Ailevî Kimliği

Tirîdzâde Mehmed Paşa, Tirîdzâde Hacı Hâfız Osman ve Mehmed kızı Alime’nin oğludur. Dedesinin ismi Hüseyin, babaannesinin ismi Osman kızı Neslihan’dır. Tirîdzâde Mehmed Paşa’nın babası Hacı Hâfız Osman, Şubat 1869’da vefat etti. Hamid, İlyas, Hüseyin, Osman isimli dört erkek; Ayşe ve Rukiye isimlerinde iki kız kardeşi vardı.¹⁵ Babaları vefat ettiğinde İlyas, Hüseyin, Osman ve Rukiye reşit olmadığından kendilerine şer’î mahkeme tarafından resmî ve hukukî işlerini görmek için (*tesvîye-i umûrlarını rû’yet için*) vasî tayin edildi. İlyas ve Hüseyin’in vasîliklerini abileri Tirîdzâde Mehmed (Paşa)¹⁶, Osman ve Rukiye’nin vasîliklerini Hacı Mehmed bin Osman üstlendi.¹⁷

Tirîdzâde Hacı Hâfız Osman’ın vefatı üzerine terekesi, vârisleri ve vâriseleri arasında mahkeme tarafından şer’î hukuka göre taksim edildi. Toplam mal varlığı nakdî olarak 8317,5 kuruştı. Cuma Mahallesi’nde ikamet eden Hacı Hâfız Osman’ın mirasından vasiyeti gereği 600 kuruş cenaze masrafı (*tebhîz ve tekfîn*), Ömer’e borcu olan 800 kuruş ile mahkeme masrafı olan 229 kuruş (170 kuruş *resm-i kısmet*, 46,5 *dellâliyye-i eyyâ* ve 13 kuruş *kaydiyye*)¹⁸ çıkarıldıktan sonra

¹⁴ Demiryollarının iktisadî değişimdeki ve bölgesel ve uluslararası ticaretin gelişmesindeki olumlu işlevleri hakkında bkz. Ali Akyıldız, *Anka’nın Sonbaharı, Osmanlı’da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47-50.

¹⁵ Uşak Şer’iyye Sicili (UŞS), 8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285.

¹⁶ UŞS, 8288, s. 46.

¹⁷ UŞS, 8288, s. 46.

¹⁸ İlgili vergiler tereke sayım, satış ve kayıt masrafları için şer’î mahkemeler tarafından alınan başlıca harçlardı. Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 1999, s. 614-618.

geri kalan miktar, hak sahipleri arasında taksim edildi. Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın hissesi 789,32 kuruştur. Mehmed, ayrıca vasîleri olduğu kardeşleri İlyas ve Hüseyin'in 1813 kuruşluk hisselerini de deruhde etti.¹⁹

Babası Hacı Hâfız Osman Efendi'nin terekesinden 789 kuruş miras kalan Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kısa sürede mal varlığını arttırdı. Diğer ileri gelenler için de kullanılan *eşraf-ı belde*, *hanedân-ı memleket*, *müteeffiżân*, *mütebayyuzân* ibareleri kendisi için de sıklıkla belgelerde kullanıldı. Bununla birlikte, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın *mütemevvilân*, yani mal ve servet sahibi, zengin olma vasfının daha belirgin olduğu anlaşılmaktadır. Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer eşraf aileleri gibi, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın da zenginliğini, daha ziyade ticaretten ve iltizamdan edindiği müşahede edilmektedir.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın Tüccar ve Mültezim Kimliği

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, 1870'li yıllardan itibaren önemli bir tüccar olarak tebarüz etti. Mahallî zirai ve mamul ürünleri, İzmir piyasasına pazarlayan Tîrîdzâde Mehmed Paşa, İzmir'deki İngiliz tüccarlarla ticarî sözleşmeler yaptı.²⁰ Kaza köylerinde yetişen özellikle palamut ve arpa, buğday gibi hububatı İzmir piyasasına pazarladı. Ayrıca, kazada imal edilen halılar da, kendisinin İzmir'deki yabancı tüccarlarla ticaretini yaptığı önemli emtialar arasındaydı. Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın İzmir'deki yerli ve yabancı tüccarlarla yaptığı ticaretin hacmini tespit etmek güçse de, münferit kayıtlardan bazı tespitlerde bulunmak mümkündür. Örneğin, 1880'li yıllarda Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın, İzmir'deki İngiliz tüccar Mösyo Patriç ile 100000 Osmanlı Lirası tutarında ticaret yaptığı görülmektedir.²¹ Yine, 1890'lı yılların başında İzmir'deki iki İngiliz tüccara 20.000'er kuruşluk mal pazarladığı, yaptığı ticarî mukavelelerle kendilerine 16.000 kantar palamut temin etmeyi taahhüt ettiği anlaşılmaktadır.²² 20 Ağustos 1905 tarihinde ise, Tatar köyünde bulunan palamutlarını Uşak Osmanlı Bankası Şubesi²³ vasıtasıyla Osmanlı Sigorta Şirketi'ne 3.000 Osmanlı Lirası'na

¹⁹ UŞS, 8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285.

²⁰ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²¹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²² BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306.

²³ Osmanlı Bankası Uşak Şubesi, Uşak kazasının ticarî öneminin artmasının da etkisiyle 1889'da Morgan H. Foster'ın yerine atanan ve "büyüme politikası" izleyen Sir Edgar Vincent'in genel müdürlüğü döneminde, 1891 yılında açıldı. Konuyla ilgili olarak bkz. Christopher Clay, "The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 26, 1994, pp. 597; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Bertay, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul,

sigortalattığı, yine bu palamutlarını 1.200 Osmanlı Lirası'na rehin ettirdiği, daha sonra da ilgili palamutları, İzmir piyasasına pazarladığı tespit edilebilmektedir.²⁴

Tirîdzâde Mehmed Paşa, İzmir piyasasına pazarladığı ürünleri köylülerden satın aldığı gibi, mültezim olarak da köylülerin ürettiği ürünler üzerinde belirli bir etkinliğe sahipti. Zira, aynı olarak tahsil edilen öşür vergisini, nakde çevirmek zorundaydı. Tirîdzâde Mehmed Paşa, sık sık Uşak kazası köyleri öşür ihalelerini aldı.²⁵ 1887 kuraklığı sonrasında Uşak kazası köyleri aşarını toptan denilecek derecede iltizama aldı. Daha sonraki yıllarda da, aynı şekilde, kaza köyleri aşar ihalelerinin büyük kısmını almaya devam etti. Çok sayıda köyün öşür ihalelerini alması, aynı olarak aldığı vergileri nakde çevirmesini zarurî hale getiriyordu. Bu da, tüccar kimliğinin ön plana çıkmasına sebep oluyordu.

İltizam ve ticarete bağlı olarak iktisadî gücünü arttıran Tirîdzâde Mehmed Paşa, mahallî düzeyde müspet ve menfi önemli işlevleri yerine getirdi.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Müttegallibe ve Muhalif Kimliği

Tirîdzâde Mehmed Paşa, ticaret ve iltizamla ilgili faaliyetlerinde sık sık mülkî idareyi temsil eden mahallî devlet görevlileriyle karşı karşıya geldi. Kaza kaymakamları ve mal müdürleriyle ciddi çekişmeler içine girdi. Üreticilerin haklarını ve hazinenin çıkarlarını korumaya çalışan kaymakamlarla ve mal müdürleriyle yaşadığı çekişmeler, kaza idaresinde zaafiyet yaşanmasına da sebep oldu. Kaza kaymakamları, köylülerin, mültezim Tirîdzâde Mehmed Paşa hakkında Kütahya Sancağı'na, Hüdavendigâr Vilâyeti'ne, Dâhiliye Nezâreti'ne, Sadâret'e ve Yıldız Sarayı'na yaptıkları şikâyetler üzerine müdahale ettiler.²⁶ Şikâyet konularının tahkikine ibtidar ettiler.

Yapılan tahkikâtlar sonucunda Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın köylülere ciddi haksızlıklar yaptığı anlaşıldı. Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın köylüler üzerinde tahakkümünün artmasında ve çeşitli haksızlıklarda bulunmasında, doğal afetler de önemli roller oynadı. 1887 yılında ve akabinde yaşanan kuraklıklarda, köylülere ve ahaliye aynı yardımda bulunamayan merkezî idare, eşrafa, ihtiyaç sahibi köylülere yemeklik ve tohumluk yardımında bulunmaları görevini verdi. Bu görevler, *Meclis-i Vükelâ* kararlarıyla tevdi edildi ve mültezimlerin, alacaklarına mahsuben zahire yardımında bulunmaları kararlaştırıldı.²⁷ Bu

1999, s. 161, 285-286; BOA. MV. 67 / 46, 17 Eylül 1891 / 12 S 1309; BOA. İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891 / 17 S 1309.

²⁴ BOA. ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323.

²⁵ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

²⁶ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; BOA. ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313.

²⁷ BOA. DH. MKT. 1498 / 80, 3 Nisan 1888 / 21 B 1305.

noktada Tîrîdzâde Mehmed Paşa, önemli görevler üstlendi. 1887 kuraklığında çok sayıda köyün yemeklik ve tohumluk zahire ihtiyacının karşılanması görevini deruhde etti.²⁸ Daha sonraki tarihlerde yaşanan kuraklıklarda da, aynı şekilde köylülere yemeklik ve tohumluk zahire dağıttı. Bu zahireleri, köylülere borç olarak verdi ve sonraki yıllarda ilgili köylerin aşar ihaleleri kendisine verildi.²⁹ Bu aşamada, vermiş olduğu zahirelerin bedelini tahsil etti. Köylülerden alacaklarını tahsil ederken, çeşitli haksızlıklar yaptı. Bu da, ahali tarafından hakkında çok sayıda şikâyetler yapılmasına sebep oldu.

Bu bağlamda, mültezim Tîrîdzâde Mehmed Paşa, Uşak kaymakamları Mehmed Eşref ve Şevki Beyler'le ciddi çekişmeler yaşadı. Taraflar birbirleri aleyhinde şikâyetlerde bulundular. Üçüncü şahısları, şikâyetlerde bulunmaları hususunda teşvik ettiler.³⁰ Bu çekişmeler sonucunda gerek kaymakamlar, gerek Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında ayrıntılı tahkikâtlar yapıldı. Bu tahkikâtlar sonucu, ciddi ve uzun süreli yargılama süreçleri de yaşandı.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey'le ciddi bir çekişme yaşadı. Köylüler tarafından hakkında şikâyetler yapıldı. Şikâyetler, Mehmed Ağa (Paşa)'nın vergilerini ödeyeceğini söyleyerek köylülerin palamutlarını, diğer tüccar kantarına 35-38 kuruş verdiği halde, 30 kuruşa aldığı, bedelini vergilerine vermediği, buna karşılık daha önce yüksek fiyatla sattığı zahire bedeline saydığı, bu arada palamutları ölçerken kantarın tam ayar olmaması sebebiyle ahaliye aşarî %30 zarara uğrattığı, diğer tüccarın mal almasını engellediği yönündeydi.³¹ Bunun üzerine, Kütahya Mutasarrıflığı'nın emirlerini dikkate alan kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey, tahkikât yapması için mal müdürü ve kaza idare meclisi azalarından Osman ve Hacı Ohannes Efendiler ile Belediye Meclisi azasından Bekir Efendi'yi zabıtalarla birlikte köylere göndermiştir. Tahkikât neticesinde, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın köylülere zulm ve mezalim yaptığı anlaşılmış, köylerdeki palamutlarını depoladığı mağazaları mühürlenmiştir.³² Bunun üzerine, Tîrîdzâde Mehmed Paşa, Uşak Kaymakamlığı'na ve Kütahya Mutasarrıflığı'na protesto varakaları

²⁸ BOA. MV. 27 / 69, 19 Ocak 1888 / 5 Ca 1305.

²⁹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308; BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; BOA. ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313.

³⁰ Kaymakam Mehmed Eşref Bey hakkında “*su'iahvâl ve harekâtından bahisle bekâ-yı me'mûrîyeti mahzûrdan sâlim olamayacağı ifâdesini bâvî yedi imzâ ile*” Uşak'tan Yıldız Saray-ı Hümayûnu Mâbeyn-i Hümayûn Başkîtabet-i Celîlesine çekilen şikâyet telgrafı için bkz. BOA. İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

³¹ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³² BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306; BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

vermiş, teminat ve zarar-zıyan iddiasında bulunmuştur.³³ Bu arada, Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mühürlü palamut mağazalarını açtırmıştır. Akabinde de, İzmir birinci sınıf dava vekillerinden Mehmed Ruhi Bey'e vekâlet vererek, hukuk mücadelesine başlamış, kaymakam Mehmed Eşref Bey ile mal müdürü Mahmud Fehmi Bey hakkında şikâyetlerde bulunmuştur.³⁴ Daha sonra Mehmed Ruhi Bey, İzmir'den Uşak'a gelmiş, kaza idare meclisi odasına girerek, azalardan bazılarını tahkir ve hakaret etmiş, bunun üzerine de, beş gün hapsedilmiştir.³⁵ Belirli bir süre sonra da kaza mal müdürü, kaza naibi ve kaza kaymakamı Mehmed Eşref Bey hakkında elli iki maddelik bir şikâyet arzıhalinde bulunulmuştur.³⁶ Bu şikâyet üzerine yapılan tahkikât sonucunda, iddiaların çoğunun asılsız olduğu anlaşılmışsa da, bazılarında kaymakam Mehmed Eşref Bey'in kanuna ve nizama aykırı hareketlerde bulunduğu tespit edilerek, kendisinin "*taht-ı mubâkemeye alınmasında*" Şurâ-yı Devlet, Dâhiliye Dâiresi tarafından karar verilmiştir. Akabinde de, yargılanması için gerekli irade, sadrazam tarafından yazılan arz tezkiresi üzerine, 29 Aralık 1890 tarihinde çıkmıştır.³⁷ Mehmed Eşref Bey, "*işden el çektilerilek*" taht-ı mahkemeye alınmış, yapılan yargılama sonrasında memuriyetine iade edilmiş ve tekrar Uşak'a gönderilmiş, yerine kaymakamlığı vekâleten yürüten Reşit Efendi'den görevi devralmıştır. Ancak, hakkında yapılan şikâyetler daha sonra da devam etmiştir.³⁸ Neticede, 27 Ağustos 1888'de, Uşak Kaymakamlığı'na atanan³⁹ Mehmed Eşref Bey, "*bekâ-yı me'mûrîyeti idâreten ve maslahaten câ'iz olamayacağı*" anlaşıldığından, 2 Ağustos 1892 tarihli irade ile azledilmiş, yerine Çekmece Kaymakamlığı'ndan munfasıl (ayrılan) Hüseyin Hüsnü Bey atanmıştır.⁴⁰

Uşak kaymakamı Şevki Bey ile Tîrîdzâde Mehmed Paşa arasında yaşanan çekişmenin ayrıntıları da, Tîrîdzâde Mehmed Paşa hakkında Uşak köyleri ahalisinden 45 kişinin Yıldız Saray-ı Hümayûnu'na şikâyetleri üzerine yapılan tahkikâttan ayrıntılı olarak tespit edilebilmektedir. Tîrîdzâde Mehmed Paşa, kaza köylerinin aşarını toptan denilecek derecede iltizama almış, köylülere gadr

³³ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³⁴ BOA. DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306.

³⁵ BOA. ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

³⁶ Bu konuda bkz. BOA. ŞD. 1549 / 51, Hüdavendigâr 2 / 394, 28 Ekim 1890 / 14 Ra 1308; BOA. İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

³⁷ BOA. İrade, Şurâ-yı Devlet, 6198, 29 Aralık 1890 / 17 Ca 1308. İrade-i seniyye ile atanan devlet memurlarının adlî muhakemelerinin yapılabilmesi için irade-i seniyye gerekmektedir.

³⁸ BOA. DH. MKT. 1810 / 35, 17 Şubat 1891 / 8 B 1308; BOA. DH. MKT. 1967 / 66, 29 Haziran 1892 / 3 Z 1309.

³⁹ BOA. İrade, Dâhiliye, 85767, 27 Ağustos 1888 / 19 Z 1305.

⁴⁰ BOA. İrade, Dâhiliye, 28, 2 Ağustos 1892 / 8 M 1310. Mehmed Eşref Bey, kısa süre sonra arzıhal vererek, kendisine mazuliyet maaşı tahsis edilmesini istemiştir (BOA. DH. MKT. 337 / 57, 28 Ocak 1895 / 1 Ş 1312).

ve mezâlim ve teaddiyatta bulunmuş, bunun üzerine ahali tarafından üst mercilere şikâyetlerde bulunulmuş; ahali, mülklerini Tîrîdzâde Mehmed Paşa'ya terke mecbur olduklarını, bu sebeple kendilerine iskân olunmaları için uygun bir yer gösterilmesini istemiştir.⁴¹ Bunun üzerine, gereğinin yapılması, yani “*tedâbir-i seri'a ittihâzıyla bu gibi şey'lerin her bâlde önünün alınması ve mümâileybin mağdûriyetinden vikâyeleri esbâbının istikmâli ve ne yapıldığının dahi 'arz-ı 'atebe-i uhyâ kılınması'*” için 10 Eylül 1900 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁴² Akabinde, gereği Hüdevendigâr Vilâyeti'ne bildirilmiş ve gerekli tahkikât yapılmıştır. Tahkik memurunun mahallinde yaptığı soruşturma neticesinde, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın kaza aşarını toptan iltizama alarak köylülere gadr ve mezâlimde bulunduğu, çoğunun mallarını haksız yere zabta kadar ileri giderek, sefâlete duçar olmalarına sebep olduğu, kendisine müracaat eden ihtiyaç sahibi ahaliye fâhiş fiyatla çürük zahire dağıttığı, köylülerin palamutlarını cebren aldığı, palamutlarını ayıklatmak için cebren istihdam ettiği ameleye ücret yerine çürük zahire verdiği, hükümet tarafından intihab olunan muhtara, menfaat-ı zatiyyesine hizmet etmediği için eski muhtarı teşvik ederek resmî muhtarlık mührünü teslim ettirmediği, böylece hükümet işlerine müdahale ettiği anlaşılmıştır.⁴³ Tahkikât esnasında, ayrıca kaymakam Şevki Efendi'nin zahire dağıtmak için köylerde bulunduğu sırada, Tîrîdzâde Mehmed Paşa aleyhinde ahaliyi ve bazı ileri gelenleri şikâyet arzıhalleri düzenlettiği, Uşak Ziraat Bankası muhasebe kâtibi Hakkı Efendi'yi de, emrine süvari tahsildârı Ahmed Çavuş'u vererek Mehmed Paşa aleyhinde bazı kimseleri şikâyet için teşvik ettirdiği anlaşılmıştır.⁴⁴ Yine, tahkikât sonucunda, Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın da, Uşak kaymakamı Şevki Efendi aleyhinde ahaliyi teşvik ve tahrik ile umûmî mahzarlar düzenlettiği ve şikâyetlerde bulunmalarını sağladığı tespit edilmiştir.⁴⁵

⁴¹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 46.

⁴² BOA. İrade, Husûsî, 38, 10 Eylül 1900 / 15 Ca 1318.

⁴³ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 25.

⁴⁴ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 65; lef 26; BOA. DH. MK'T. 699 / 32, 30 Nisan 1903 / 2 S 1321.

⁴⁵ “İşbu müzekkere-i 'âlileri serâpâ mütâla'a olundu. Muhtâcîn-i zürâ'a zübire tevzî'i târîh ve zamânın bilmediğim gibi tazyi' idilen evrâkdan dahi ma'lûmâtım olmayub tevzî'e dahi kimin gidüb gitmediğini iştmiş olsam bile hatırimda değildir. Yalnız hatırimda kalan cibeti var ise o da tabmînen altı yedi mâb evvel bir kere Meclis-i İdâre'ye varmış idim. Esnâ-yı mükâlemede Kaymakâm-ı Kazâ 'izzetlü Şevki Beğ Efendi tarafından fâziletlü Hâkîm Efendi'yle kendüleri haklarında sa'âdetlü Mehmed Paşa hazretleri tarafından 'aleyhlerine mahzar tertib üdrilmekede olduğunu beyân buyurdular. Dâ'îniz de bu haberin aslı olmayub hilâf olarak me'mûrîn ile ekrâf-ı mahallîyyeyi yekdiğerine düşürmek üzere paşa-yı müşârinileybe isnâd idildiği cevâben 'arz idilmiş ise de Hâkîm Efendi 'aleyhinde tertib idilen şikâyatın eseri zühûr itdi. Bu bâbda deverân iden söz sahibidir. Fakat bizim 'aleyhimizde tertib idilen şikâyet mahzarının henüz eseri zühûr itmemiş ise de her ikimiz 'aleyhindeki şikâyat tertib idildiğine kana'at bâsıl olmaktadır. Ma'amâfih Kaymakam Beğ Efendi Hazretleri dâ'ilerine hitâben buyurdular ki Mehmed Paşa Hazretlerine söyle me'mûrîn-i hükümet 'aleyhinde böyle mahzar ve mazbata-ı umûmiyye tertib ve tanzîmiyle iştiğâl ider ise hakkında mezâbir olacağını kendüsüne nasîhat ve beyânânda bulunasn didi (BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 65; lef 33, lef 35).

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın kaza kaymakamları Mehmed Eşref ve Şevki Beyler'le yaşadığı çekişmelerin temel sebeplerinin, kendisinin köylülere yaptığı haksızlıklar ve hazineye uğrattığı zararlar olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu durum karşısında kaymakamlar devreye girmişler, yaptığı haksızlıkları önlemeye çalışmışlardır. Bunun üzerine de, kaymakamlar hakkında asılsız iddialara yer verilerek, şikâyetlerde bulunulmuştur. Bu şikâyetlerde, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın da bizzat müdahil olduğu anlaşılmaktadır. Neticede, yapılan idarî ve adlî tahkikâtlardan kaymakamların suçsuz oldukları anlaşılmıştır.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, 1876/1293 senesinde köylülerin zahireye olan ihtiyaçlarını ifade etmek için 15-20 refikiyle beraber daire-i hükümete giderek, bazı tecavüzkârâne hakaretlerde bulunması sebebiyle yanındakilerle birlikte altı ay hapse mahkûm edilmiş ve cezasını hapisshanede yatarak çekmiştir.⁴⁷ Dolayısıyla Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın sabıkalı olduğu da görülmektedir.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, ekonomik gücünün de etkisiyle gerek devlet memurları, gerek köylüler nezdinde büyük bir nüfûza sahipti. Nitekim haksızlıkları sebebiyle yapılan şikâyet üzerine icra edilen tahkikâtta ifadesi alınan Tatarlı köyünden muhtar Ahmed;

“Beş oğlum var. Tarladan ma'âdâ korum kalmadı. Kime söyleyeceğimi ve kime 'arz-ı hâl ideceğimi bilemiyorum. Başka ne olacak, Allah Paşa'yı bize zulm olarak virmiş. Bu bize kâfîdir”⁴⁸; “ahâliiden biri söyle böyle diyecek olsa, işte kaymakam orada, var git, şikâyet et. Ona itmez isen Allah'a şikâyet et diyerek koğar ve alacağımı alır”⁴⁹ derken yine aynı köyden Sipahioğlu Şerif;

“Evet, biz çekdik. Mehmed Paşa'nın hakkında olub zulm ve gadrinden iştikâ itmek maksadıyla komşular ile böyle bir telgraf yapıb 'atebe-i uhÿaya çekdik. Çünkü Paşa-yı mümâileyhin zulm ve hayfâsı tahammül olunmaz derecelere geldi. Ben üç yüz dört senesi muhtâr idim. Bizim köyün a'şârını almış idi. İtdüğü zulm ve gadri ta'rif olunmaz.

⁴⁶ II. Abdülhamid Dönemi'nde kaymakamlar ve mal müdürleri ile eşrafın sık sık karşı karşıya geldiği görülmektedir. Bunun temel sebepleri; eşrafın ahaliye çeşitli sebeplerle haksızlık yapması, ahalinin vergilerini vermekte güçlük çekmesi ve hazinenin zarara uğramasıdır. Buna dair dönemin mülki idarecilerinin tespitleri de bulunmaktadır. Nitekim Uşak Kaymakamlığı'ndan Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen iki kıta tahrirâtta; *“müteneffizîn ve mütemevvülünin metâlib-i şabsiyyelerinden dolayı mahsûlâtın idrâkını müte'âkib kurâya çıkararak envâ'-ı te'addiyât ile istîfâ-yı matlûba kayâm itmede ve ahâlî-i mükellefeyi teklîfât-ı emûriyyesini ifâdan 'âciiz bırakmada olduklarından”* şeklinde ifadeler yer verilmekte ve *“müteneffizînin metâlib-i vâkı'alarından dolayı matlûbât-ı hazînenin te'bir-i tahsîline ve mükellefin haklarında zulm ve itisâf gibi yolsuzluğa mahall kalmamak üzere bir tedbir ittibâz ve icrâsı lüzûmu beyân”* olunmaktadır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti tarafından tüm vilâyetlerdeki mülki görevliler, gereğini yapmaları için ikaz edilmişlerdir (BOA. DH. MKT. 754 / 53, 25 Ağustos 1903 / 1 C 1321).

⁴⁷ BOA. ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323.

⁴⁸ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 21.

⁴⁹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 11.

Hâsılâtımızın a'şârını değil, nısfını da değil, heman üçde ikisini alıyordu. Komşumuzdan biri şikâyet ideceğini söylediğinde benden kaymakama şikâyet olmaz, var Allah'a şikâyet it deyu koğdu. Fî'l-bakâika merkâm kaymakama şikâyet itdiyse de haydi oğlum uzlaşımız dinildi. Üç yüz altı senesi köyümüzün palamutlarını dörder mecâdiyeye aldığı hâlde bi'l-âhire ba'zılarına kırk ba'zılarına elli altmışdan virdi. El-ân palamutlarımızı alır ve istediği fi'âtından defterine kayd idiüb, dâba şu kadar borcunuz var diyerek hiçbir sene hisâb görmez. Borcunuza bedel diyerek palamut ve tarlalarımızı zâbt ider. Kadınlarımızı yevmiyye kırk pâre ile palamut ayıklatmasında istihdâm ider. Mukâbilinde beş pâre bile vermeyüb eyüsü satıldıktan sonra kalmış olan anbâr altı çürük ve tozlu ve kurtlu zahîresini bize râ'icin bir misli fazlası virir"⁵⁰ demektedir.

Karabedirler köyünden Çerçioğlu Ali de, "Doğrusu Efendim Mehmed Paşa'dan muhtâr ve sâ'irleri korkuyorlar. Bu büyük âdemdir. Kaymakam da, kadı da, hepsi odur. Bizî sonra buradan sürdürür, yaşatmaz diyerek mübürlemeğe cesâret idemediler. İşte mübürlemediklerinin esbâbi ve doğrusu budur.

Evet, bu telgraf Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın mezâlim ve te'addiyâtını şerket-me'âb efendimize 'arz itmekden ibâret idi. Zirâ Paşa'nın elinden görmediğimiz zarar ve ziyân kalmadı. Geçen seneler köyümüzün palamutlarını alub, bir mikdârını borcumuza mahsûb itdikden sonra mütebâkâsini dahi virgülerimize yatracağını söyleyüb, kâffesini topladı. Bi'l-âhire hükûmet tarafından tahsîl me'mûrları gelüb ne kadar esyâ ve hayvânâtımız var ise zâbt itdiler. Biz virgümüzün Paşa tarafından virüleceğini söyledik. Paşa tarafından öyle bir virgü yatrılmadığı bildirildiğinden Paşa'ya mürâca'at itdik ise de ben borcunuz için aldım, virgünüze ne karışırım diyerek bizî koğdu. Palamutlarımızı tartarken yüz okka olan palamutu elli ve belki dâba dâb olarak geçirir ve bunu gözümüz önünde icrâ' ider ise de kendüsüne bir şey' söyleyemediğimizden çâresiz sükât idiüb, insâfına bırakırız. Zahîremizi elimizden alub, kış mensimi zahîremiz kalmıyacağı cibetle kendüsüne mürâca'at ideriz. İhtiyâcımızı bildiği hasebiyle pazarda zahîrenin râ'ici yigirmi beş ise o kırkdan hisâbımıza geçirir. Alırken de kırk pâreye alır. Köyümüzün a'şârı emâneten idâreden kalmalydı. Her sene a'şârını alır. 'Öşür diye ahâlîye müstereken taksîm eyler"⁵¹ demektedir ve devamla,

"Umûm köylü Paşa'ya borçludur. Bunun için sâ'ir tüccâr da bu köy Paşa'nın ve Paşa'ya borçludurlar diyerek bize zahîre virmezler ve almazlar. Zâten başka bir tüccâr ile alış viriş idecek olsak derhâl bir sebep bulub, bir da'vâ açar ve o kimseyi mahv ider gider. Bunun için bu gibi şey'lere kim cesâret ider. Köylüler 'indinde hükûmet, kaymakam, kadı hep Paşa'dır. İsteddiğini yapar. İsteddiği me'mûrları 'azl ider. Hütlâsa Paşa'dan korkmamak köyden çıkub gitmek dimekdir."⁵² şeklinde Tirîdzâde Mehmed Paşa hakkında şikâyet-âmiz ifadelerde bulunmaktadır.

Uşak kazası köylülerine ait bu ifadeler, Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın olumlu işlevleri yanında, menfi icraatlarını da açıkça göstermektedir. Ayrıca bu ifadeler,

⁵⁰ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 11.

⁵¹ BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 10.

⁵² BOA. ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321, lef 10.

kendisinin ahali tarafından nasıl algılandığını, köylüler tarafından nasıl görüldüğünü göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Yine bu ifadeler, eşrâfın taşradaki etkinliğini ve Osmanlı merkezîyetçiliğinin sınırlarını tespit bakımından da önemli ipuçları vermektedir.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Fabrikatör ve Girişimci Kimliği

Tirîdzâde Mehmed Paşa, aynı zamanda bir fabrikatördü. XIX. Yüzyıl sonunda kasabada iplik fabrikası kurmaya teşebbüs eden mahallî tüccarlardan biriydi. Kurucuları arasında yer aldığı fabrikanın sair ortakları Hamzazâde Hüseyin Hüsnü Efendi, Hamzazâde Ahmet Ağa ve Hacı Gedikzâde Hacı Hâfız Mustafa Efendi'ydi.⁵³ Tirîdzâde Mehmed Paşa, Uşak dışında, Afyon Karahisar-ı Sahib'te de bir iplik fabrikası kurdu.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, 1907 yılında, Uşaklı on sekiz halı tüccarıyla birlikte Uşak Osmanlı Halı Ticarethânesi Şirket-i Millîsi'nin kurulmasına da öncülük etti.⁵⁴ The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited/Şark Halı Kumpanyası/İzmir Halı Sendikası'nın oluşturduğu tröste karşı mukavemet gösterdi. Kumpanyanın gönderdiği boyalı fabrika iplerinin Uşak kasabasına girişine, kaymakam ve belediye başkanı ile birlikte engel olmaya çalıştı.⁵⁵ Bu konuda İstanbul'a şikâyetlerde bulundu. İlgili malların kasabaya girişinin

⁵³ Kurucuları arasında yer aldığı fabrikanın tesis süreciyle ilgili olarak bkz. *Abenk*, 3532, 29 Şubat 1908 / 26 M 1326; BOA. ŞD. 1576 / 11, Hüdavendigâr 3 / 764, lef 7, lef 9; BOA. İrade, TNF. 7, 24 Ağustos 1900 / 27 R 1318, lef 3; BOA. BEO. NGG. 112515, 11 Haziran 1900 / 29 Mayıs 1316; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15 Temmuz 1900 / 2 Temmuz 1316; BOA. BEO. NGG. 115603, 29 Ağustos 1900 / 16 Ağustos 1316; BOA. ŞD. 1217 / 2, Ticaret 3 / 226, 14 Haziran 1901 / 26 S 1319; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16 Nisan 1901 / 3 Nisan 1317; BOA. İrade, Rüsûmât, 6, 4 Temmuz 1901 / 17 Ra 1319; BOA. BEO. NGG. 126421, 8 Temmuz 1901 / 25 Haziran 1317; *Abenk*, 3227, 28 Şubat 1907 / 15 M 1325; BOA. ŞD. 1224 / 36, Ticaret 3 / 887, 8 Ağustos 1907 / 28 C 1325; BOA. İrade, Rüsûmât, 11, 13 Kasım 1907 / 7 L 1325; BOA. BEO. NGG. 238982, 18 Kasım 1907 / 5 Teşrin-i sâni 1323; BOA. BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, 17 Mayıs 1907 / 4 Mayıs 1323; *Abenk*, 3497, 19 Ocak 1908 / 15 Z 1325. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Biray Çakmak, "XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları", *Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Uşak, 2010, s. 41-58; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci", *Bellekten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara, 2007, s. 65-97; Donald Quataert, "Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914", *Journal of Social History*, Spring, 1986, pp. 473-489; Donald Quataert, "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Press, Istanbul-Washington-Paris, 1990, pp. 85-91.

⁵⁴ *Abenk*, 3307, 2 Haziran 1907 / 20 R 1325.

⁵⁵ BOA. İrade, Husûsî, 30, 17 Mart 1908 / 13 S 1326, lef 1 / 1.

engellenmesini, halı imalatçılarının ihtikârattan korunmasını istedi.⁵⁶ Bu konuda yoğun bir çaba harcadı.

Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın Yardımsever Kimliği ve II. Abdülhamid Tarafından Taltifatı

Tirîdzâde Mehmed Paşa, kaza dâhilindeki muhtelif hizmetleri sonucunda II. Abdülhamid tarafından çeşitli rütbe ve nişanlarla taltif edildi. Hakkında şikâyetlere konu olan menfi işlevleri yanında, ahaliye çeşitli hizmetlerde bulundu. “*Uşak kasabasının mütebayyızân-ı ahâlisinden Tirîdzâde Mehmed Paşa*”, 500 Lira’dan fazla masraf yaparak, “*Uşak Kasabası ortasında mükemmel ve muntazam bir ibtidâî mektebi ile yullak geliri mu’alliminin vazifesine karşılık olmak üzere mekteb yanında Beledî Dâ’iresi inşa*” ettirdi.⁵⁷ Bunun üzerine, Hüdavendigâr Vilâyeti, “*hidmetine mükâfaten ‘uhdesine rütbe-i sâlise tevcihiyle taltif*” edilmesini, Maarif Nezâreti’ne bildirdi. Maarif Nezâreti de, “*ma’ârif-i mahallîyenin terakkîsi bakkında ağa-yı mümâileybin bu sûretle ibrâz eylediği hüsn-i hidmeti hakâkaten şâyân-ı takdir*” buldu.⁵⁸ Sadrazam Kamil Paşa’nın tezkire-i sâmiyyesi üzerine 13 Ocak 1888 tarihli irade ile Tirîdzâde Mehmed Paşa’ya *rütbe-i sâlise tevcih* edildi.⁵⁹ Kasabanın su ihtiyacının temininde de önemli hizmetlerde bulundu. Tirîdzâde Mehmed Paşa, Sultan İbrahim Han’ın, Hanya’da ihyâkerdesi olan Hünkâr Câmi-i Şerîfi’ne âlâ cins bir halı ve mihrâbına kıymetli bir seccade imal ve ihdâ etmiştir. Bu “*hidmet-i hamîyyet-kârânesinden dolayı hâ’iz olduğu sâniye rütbesinin sınıf-ı mütemâyize terfi*” Girid Vâli Vekâleti’nin tahrîrâtı üzerine 21 Haziran 1892 tarihli irade ile uygun bulunmuştur.⁶⁰ Kendisine, 23 Mayıs 1894 tarihli irade ile terfien *mîr-i mîrânlık* rütbesi verildi.⁶¹ Tirîdzâde Mehmed Paşa’ya, 28 Temmuz 1896 tarihli irade ile de “*üçüncü rütbeden nişân-ı zî-şân-ı mecîdî*” ihsan buyuruldu.⁶² 26 Haziran 1905 tarihli iradeyle ise “*hükûmete müte’allik husûsâtında ibrâz eylediği hidemât-ı mahdûbasına mebnî*”, kendisine ikinci rütbeden mecîdiye Osmanî nişanı verildi.⁶³ Bu taltifler, şüphesiz II. Abdülhamid’in eşrâfi sisteme entegre etmeyi ve olumlu işlevlerini ödüllendirmeyi amaçlayan siyasetinin somut tezahürleri niteliğindedir ve Tirîdzâde Mehmed Paşa’nın olumlu işlevlerine işaret etmekteydi.

⁵⁶ BOA. BEO. NGG. 218770, 27 Eylül 1906 / 14 Eylül 1322.

⁵⁷ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁵⁸ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁵⁹ BOA. İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305, lef 1.

⁶⁰ BOA. İrade, Dâhiliye, 100382, 21 Haziran 1892 / 25 Za 1309.

⁶¹ BOA. İrade, Taltifat, 35, 13 Mayıs 1895 / 18 Za 1312.

⁶² BOA. İrade, Taltifat, 31, 28 Temmuz 1896 / 17 S 1314.

⁶³ BOA. İrade, Taltifat, 51, 26 Haziran 1905 / 22 R 1323.

Tirîdzâde Mehmed Paşa, kurulan çeşitli komisyonlarda, meclislerde üyelik görevlerinde de bulundu. Bu bağlamda, Ma'ârif Komisyonu'nda⁶⁴, Vesâit-i Nakliye-i Askeriye Komisyonu'nda⁶⁵ ve kaza idare meclisinde aza olarak yer aldı.⁶⁶ Ayrıca, Uşak Belediye Başkanlığı yaptı.⁶⁷ Doğal afetler sonrasında, özellikle 1894 yangını sonrasında, kurulan tehvîn-i ihtiyaç komisyonlarında başkan olarak bulundu ve afetlerin yönetiminde önemli görevler ifa etti.⁶⁸ Bu komisyonlarda görev alması, bir taraftan devletin, gücünden faydalandığını gösterirken, diğer taraftan kendisinin, nüfûzunu göstermek ve idame ettirmek için fırsatları kullanmaktan kaçınmadığını işaret etmektedir.

Bu olumlu işlevleri yanında Tirîdzâde Mehmed Paşa, köylülerin sermaye gereksiniminin Ziraat Bankası tarafından karşılanması için de çeşitli girişimlerde bulundu. Köylülere banka aracılığıyla verilen kredilerin yetersiz olduğunu ifade etti. Kendilerine daha fazla kredi verilmesini istedi.⁶⁹ Sair konularda da ahalinin isteklerini ilgili mercilere bildirdi.⁷⁰ Böylece, ahalinin sorunlarını dile getiren, İstanbul'a ileten mahallî bir ileri gelen olarak sosyal sorumluluklarını yerine getirdi.

Sonuç

Tirîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde, Uşak kazasında önemli müspet ve menfî işlevler yerine getirdi. Zenginliğinin temel kaynağını, ticaretten ve iltizamdan elde ettiği gelirler teşkil etti. Mahallî ve bölgesel ticaret sayesinde iktisadî gücünü hızla arttırdı. İzmir'deki İngiliz ticaretevleri ile sözleşmeler yaparak, kendilerine önemli miktarlarda mal temin etti. İngiliz tüccarlar da, bu malları uluslararası piyasalara pazarladılar. Şüphesiz, İngiliz tüccarlar, Tirîdzâde Mehmed Paşa'dan daha fazla kâr elde ettiler. Tirîdzâde

⁶⁴ 1892-1893 / 1310 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 198; 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 196; 1894-1895 / 1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 263; 1895-1896 / 1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 323; 1896-1897 / 1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 257; 1897-1898 / 1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 247.

⁶⁵ 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 198.

⁶⁶ "Uşşâk'da Tirîdoğlu Mehmed Ağa'nın sui'hâl ve hareketi ve fukarâ-yı ahâlî hakkında vukû' bulan mu'amele-i nâ-marziyyesi ma'lûm iken bu kere hilâf-ı nizâm meclis-i idâreye a'zâ ta'yîn idildiğinden" (BOA. DH. MKT. 2034 / 111, 25 Aralık 1892 / 5 C 1310).

⁶⁷ 1885-1886 / 1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi, ss. 302.

⁶⁸ *Hizmet Gazetesi*, 780, 18 Eylül 1894 / 17 Ra 1312; BOA İrade, Dâhiliye, 39, 26 Ocak 1895 / 29 B 1312. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Biray Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara, 2011, s. 69-70.

⁶⁹ BOA. BEO. NGG. 243468.

⁷⁰ BOA. BEO. VGG. 187950.

Mehmed Paşa da, bu ticaretten önemli kârlar temin etti. Tâcir sıfatı ile mültezim sıfatı arasında sıkı bir bağ vardı. Mültezim olarak iltizam ettiği aşarı nakde çevirmek zorundaydı. Bu ise, kendisini doğal bir tüccar konumuna getiriyordu. Nitekim, o da, iltizamını aldığı köylerin aşarını ticaret sayesinde nakde çevirdi ve bundan büyük kârlar elde etti. Bu iki kanaldan elde edilen zenginliğe, olaganüstü şartları beraberinde getiren ve fırsat anlarını oluşturan kuraklıklar da ciddi katkılarda bulundu. Tîrîdzâde Mehmed Paşa, bu fırsatları lâyıkiyle kullandı. Zenginliğine zenginlik kattı.

Bu servet edinme sürecinde Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mülkî idarecilerle ciddi ihtilaflara düştü. Kaymakamlar ve mal müdürleri, halkın Şikâyetleri üzerine mallarına el koydular ve yaptığı haksızlıkları önlemeye çalıştılar. Bunun üzerine Tîrîdzâde Mehmed Paşa, mahallî idareciler aleyhinde Şikâyetlerde bulundu. Ahaliyi de, mülkî idareciler aleyhinde toplu Őikâyette bulunmaları için tahrik ve teşvik etti. İdareciler aleyhinde umumî mahzarlar düzenletti. Bu Şikâyet mahzarlarının da etkisiyle merkezî idare, mahallî idarecileri olan kaymakamlarını ve mal müdürlerini azletmek zorunda kaldı. En azından, azillerinde bu Şikâyetler de etkili oldu.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, aynı zamanda iktisadî değişimde olumlu işlevler ifa etti. O, XX. yüzyıl başında Uşak kasabasında tesis edilen iplik fabrikalarından birinin kurucuları arasında yer aldı. Kasabadaki diğer halı tüccarlarıyla birlikte halıcılık sektöründeki ilk anonim Őirketin, Uşak Osmanlı Halı Ticarethânesi Şirket-i Millîsi'nin kurucuları arasında bulundu.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın mal varlığının nitelik ve niceliğini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte önemli miktarda menkûl ve gayr-ı menkûle sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, mahallî ve bölgesel ticarî ilişkilere sahip bir tüccar kimliğine sahiptir. Bununla birlikte, genelde, uluslararası ticaret yapmaktan mahrumdur. Ticarî ilişkilerinin, daha ziyade, mahallî boyutta ve toplayıcı merkez İzmir'deki yabancı tüccarlarla söz konusu olduğu görülmektedir. Zira, uluslararası ticaretin vasıta ve vasıflarına sahip değildir. Bu da, dönemin genel bir sorunudur ve mahallî matbuatta eleştirilen bir husustur.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde, Uşak'taki en önemli sivil kişilerden biridir. Bunu da, yerine getirdiği işlevlerini dikkate alarak söylemek mümkündür. Mal varlığını tam olarak tespit etmek mümkün olamadığı için servetinin ne kadarını, Uşak ahaliyi yararına sarf ettiğini ortaya koymak güçtür. Bununla birlikte, Uşaklılar yararına yaptığı bazı hizmetleri tespit edilebilmektedir. Nitekim, ahali için okul ve belediye dairesi gibi binalar inşa ettirmiştir. Kasabanın su ihtiyacının karşılanmasında önemli miktarlarda harcamalar yapmıştır.

Tîrîdzâde Mehmed Paşa'nın, mal varlığı ve nüfuzu ile kazanın iktisadî olduğu kadar, idarî işlerine de yön veren, merkezle ilişkilerde aracı rolünde

bulunan, kâh merkezin taşradaki işlerinde yardımcısı, kâh muhalifî ve muarızı olarak işlevleri dikkate alındığında önemli bir grubu, mahallî bir burjuvaziyi temsil ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, kendisi için burjuvazi nitelemesini kullanırken dikkatli olmak zarureti vardır. Zenginlik kaynaklarından birini ticaretin oluşturması, burjuvazinin genel nitelikleriyle örtüşmekle birlikte, mahrumiyetlere de sahiptir. Yaşadığı dönem dikkate alındığında, şartlar da lehindedir. Zira, Tanzimat öncesinin müsâdere sistemi, artık söz konusu değildir. Devlet, zenginleşen bir zümrenin, halka zulm etmemek ve kanunlarınizâmı dâhilinde hareket etmek şartıyla varlığından memnundur. II. Abdülhamid idaresi; iç ve dış ticaret ile sanayileşmeyi teşvik etmekte, özel teşebbüsün gelişmesini desteklemektedir. İktisadî ve ticarî hayat, normal şartlarda, *serbestî-i say*' ve *'amel kâ'ide-i merriyyesince* devam etmektedir.

Kısaca Tîrîdzâde Mehmed Paşa, II. Abdülhamid Dönemi'nde Uşak kazasında, müspet ve menfî işlevleri yerine getiren, eşraftan en önemli figür olarak tarihteki yerini almıştır.

Kaynaklar

Arşivler ve Süreli Yayınlar

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâret Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. NGG. 112515, 11 Haziran 1900 / 29 Mayıs 1316; BEO. NGG. 115603, 29 Ağustos 1900 / 16 Ağustos 1316; BEO. NGG. 126421, 8 Temmuz 1901 / 25 Haziran 1317; BEO. NGG. 218770, 27 Eylül 1906 / 14 Eylül 1322; BEO. NGG. 238982, 18 Kasım 1907 / 5 Teşrîn-i sâni 1323; BEO. NGG. 243468.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Vilâyet Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. VGG. 187950.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Nezâretler Gelen-Giden Defterleri

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16 Nisan 1901 / 3 Nisan 1317; BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, 17 Mayıs 1907 / 4 Mayıs 1323; BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15 Temmuz 1900 / 2 Temmuz 1316.

Dâhiliye Nezâreti Mektûb Kalemî

DH. MKT. 1498 / 80, 3 Nisan 1888 / 21 B 1305; DH. MKT. 699 / 32, 30 Nisan 1903 / 2 S 1321; DH. MKT. 337 / 57, 28 Ocak 1895 / 1 Ş 1312; DH. MKT. 1810 / 35, 17 Şubat 1891 / 8 B 1308; DH. MKT. 1967 / 66, 29 Haziran 1892 / 3 Z 1309; DH. MKT. 1586 / 22, 21 Ocak 1889 / 19 Ca 1306; DH. MKT. 754 / 53, 25 Ağustos 1903 / 1 C 1321; DH. MKT. 2034 / 111, 25 Aralık 1892 / 5 C 1310.

İrade, Dâhiliye

İrade, Dâhiliye, 39, 26 Ocak 1895 / 29 B 1312; İrade, Dâhiliye, 83344, 13 Ocak 1888 / 28 R 1305; İrade, Dâhiliye, 28, 2 Ağustos 1892 / 8 M 1310; İrade, Dâhiliye, 85767, 27 Ağustos 1888 / 19 Z 1305; İrade, Dâhiliye, 100382, 21 Haziran 1892 / 25 Za 1309; İrade, Dâhiliye, 91327, 7 Şubat 1890 / 16 C 1307.

İrade, Husûsî

İrade, Husûsî, 30, 17 Mart 1908 / 13 S 1326; İrade, Husûsî, 38, 10 Eylül 1900 / 15 Ca 1318.

İrade, Meclis-i Mahsûs

İrade, Meclis-i Mahsûs, 5328, 22 Eylül 1891 / 17 S 1309.

İrade, Rûsûmât

İrade, Rûsûmât, 11, 13 Kasım 1907 / 7 L 1325; İrade, Rûsûmât, 6, 4 Temmuz 1901 / 17 Ra 1319.

İrade, Şûrâ-yı Devlet

İrade, Şûrâ-yı Devlet, 6198, 29 Aralık 1890 / 17 Ca 1308.

İrade, Taltifât

İrade, Taltifât, 31, 28 Temmuz 1896 / 17 S 1314; İrade, Taltifât, 35, 13 Mayıs 1895 / 18 Za 1312; İrade, Taltifât, 51, 26 Haziran 1905 / 22 R 1323.

İrade, Ticâret ve Nâfi'a

İrade, TNF. 7, 24 Ağustos 1900 / 27 R 1318.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 27 / 69, 19 Ocak 1888 / 5 Ca 1305; MV. 67 / 46, 17 Eylül 1891 / 12 S 1309.

Bâb-ı Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1217 / 2, Ticaret 3 / 226, 14 Haziran 1901 / 26 S 1319; ŞD. 1224 / 36, Ticaret 3 / 887, 8 Ağustos 1907 / 28 C 1325; ŞD. 1576 / 11, Hüdavendigâr 3 / 764; ŞD. 1549 / 51, Hüdavendigâr 2 / 394, 28 Ekim 1890 / 14 Ra 1308; ŞD. 1584 / 6, 11 Nisan 1903 / 13 M 1321; ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 4 Eylül 1895 / 14 Ra 1313; ŞD. 1593 / 15, Hüdavendigâr 4 / 555, 20 Ağustos 1905 / 18 C 1323; ŞD. DH. 2561 / 18, Dersaadet 11 / 351, 1 Nisan 1891 / 21 Ş 1308.

Yıldız, Perâkende Evrâkı, Komisyonlar Maruzâtı

Y. PRK. KOM. 6 / 33, 18 Ocak 1888 / 4 Ca 1305.

Uşak Şerriyye Sicilleri (UŞS)

8288, s. 45, 19 Şubat 1869 / 7 Za 1285; 8288, s. 46.

b. Gazeteler

Hizmet Gazetesi, 780, 18 Eylül 1894 / 17 Ra 1312.

Ahenk Gazetesi, 3227, 28 Şubat 1907 / 15 M 1325; Ahenk Gazetesi, 3497, 19 Ocak 1908 / 15 Z 1325; Ahenk Gazetesi, 3532, 29 Şubat 1908 / 26 M 1326; Ahenk Gazetesi, 3307, 2 Haziran 1907 / 20 R 1325.

c. Salnameler

1885-1886 / 1303 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1892-1893 / 1310 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1893-1894 / 1311 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1894-1895 / 1312 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1895-1896 / 1313 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1896-1897 / 1314 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi; 1897-1898 / 1315 Hüdavendigâr Vilâyeti Salnamesi.

Kitap ve Makaleler

- AHMED CEVDED PAŞA (1309) *Tarih-i Cevdet*, Cilt 12, Dersaadet.
- AKDAĞ, Mustafa (1963) Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri. *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 14, s. 51-61.
- AKYILDIZ, Ali (2005) *Anka'nın Sonbaharı, Osmanlı'da İktisadî Modernleşme ve Uluslararası Sermaye*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- AVCI, Yasemin (2010) *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- BARNES, John Robert (1987) *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, E. J. Brill, Leiden, New York, Kobenhavn, Köln.
- BEYHAN, Mehmet Ali (1999) Yeniçeri Ocağının Kaldırılışı Üzerine Bazı Düşünceler “Vak'a-yı Hayriyye”, *Osmanlı*, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 258-272.
- CLAY, Christopher (1994) The Origins of Modern Banking in the Levant: The Branch Network of the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914, *International Journal of Middle East Studies*, 26, pp. 589-614.
- ÇADIRCI, Musa (1997) *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÇADIRCI, Musa (2007) *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Tülay Ercoşkun (Ed.), İmge Kitabevi, Ankara.
- ÇAKMAK, Biray (2010) XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları, *Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt I, Sayı II, Uşak, s. 41-58.
- ÇAKMAK, Biray (2011) Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını, *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, 15, Ankara, s. 63-90.
- DAVISON, Roderic H. (2004) Osmanlı İmparatorluğu'nda Elektrikli Telgrafın Kurulması, *Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, s. 193-231.
- DAVISON, Roderic H. (2005) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- DEVELİOĞLU, Ferit (2010) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Düstur*, 1. Tertib, 1. Cilt, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1289.
- ELDEM, Edhem (1999) *Osmanlı Bankası Tarihi*, Çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul.
- ERGENÇ, Özer (1982) Osmanlı Klasik Dönemindeki “Eşraf” ve A’yan” Üzerine Bazı Bilgiler, *Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul, s. 105-118.
- FINDLEY, Carter V. (1986) The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center, *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (Ed), Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem, E. J. Brill, Leiden, pp. 3-29.

- HATEMİ, Hüseyin (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Vakıf, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, s. 1658-1678.
- HEYD, Uriel (2004) The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II, *The Modern Middle East*, Albert H. Hourani, Mary Wilson, Phillip, Khoury (Eds), I. B. Tauris and Company Limited, New York, pp. 29-61.
- HOURANI, Albert (1995) Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları, *Ortadoğu'da Modernleşme*, William R. Polk and Richard L. Chambers (Eds), İnsan Yayınları, İstanbul, s. 61-99.
- İNALCIK, Halil (1993) Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 343-359.
- İNALCIK, Halil (2006) Tanzimat Nedir?, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Eds), Phoenix Yayınevi, Ankara, s. 13-35.
- KAÇAR, Mustafa (1995) Osmanlı Telgraf İşletmesi, *Çağmı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (Eds), IRCICA Yayını, İstanbul, s. 45-120.
- KARADEMİR, Zafer (2011) Sivas Ağa Sınıfının Sosyo-ekonomik Durumuna Dair Bir İnceleme (1780-1831), *Hacettepe Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Dergisi (HUTAD)*, Sayı 14, Bahar, Ankara, s. 183-210.
- KIRMIZI, Abdülhamit (2010) Taming the Governors: The Swinging Pendulum of Power over the Ottoman Provinces in the Nineteenth Century, *International Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 6, No. 1, Spring, pp. 4-19.
- LEVY, Avigdor (1982) Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, *Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 3, pp. 227-249.
- MEHMED ESAD EFENDİ (1243) *Üss-i Zafer*, Matbaa-ı Amire, İstanbul.
- NAGATA, Yuzo (1995) The Role of Ayans in Regional Development During the Pre-Tanzimat Period in Turkey: A Case Study of the Karaosmanoğlu Family, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, Akademi Kitabevi, İzmir, pp. 119-133.
- ORTAYLI, İlber (1994) Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, s. 281-334.
- ORTAYLI, İlber (2008) *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969) XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları, *Abadan'a Armağan*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, s. 801-895.
- ÖZKAYA, Yücel (1994) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- PAMUK, Şevket (1990) The Middle East in Nineteenth Century World Trade, *The Economic Dimensions of Middle Eastern History, Essays in Honor of Charles Issawi*, Haleh Esfandiari and A. L. Udovitch (Eds), The Darwin Press, INC, Princeton, pp. 199-213.

- QUATAERT, Donald (1977) Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908, *Business History Review*, Vol. 51, No. 2, pp. 139-160.
- QUATAERT, Donald (1980) The Commercialization of Agriculture in Ottoman Turkey, 1800-1914, *International Journal of Turkish Studies*, I.2, pp. 38-55.
- QUATAERT, Donald (1985) 19. Yy'da Osmanlı Devleti'nde Madencilik, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 914-916.
- QUATAERT, Donald (1985) Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme, Çev. Ahmet Günlük, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul, s. 1556-1562.
- QUATAERT, Donald (1986) Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914, *Journal of Social History*, Vol. 19, No. 3, Spring, pp. 473-489.
- QUATAERT, Donald (1990) The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914), *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox (Eds), The ISIS Pres, İstanbul-Washington-Paris, pp. 85-91.
- QUATAERT, Donald (2004) 19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Eds), Süphan Andıç (Çev.), Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, s. 885-1051.
- SADAT, Deena R. (1972) Rumeli Ayanları: The Eighteenth Century, *The Journal of Modern History*, Vol. 44, No. 3 (Sep.), pp. 346-363.
- SAYIN, Abdurrahman Vefik (1999) *Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)*, Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (2010) *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- SEZER, Hamiyyet (1997) Yeniçeri Ocağının Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827), *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 30, s. 215-238.
- ŞAHİN, Canay (2003) *The Rise and Fall of An Ayan Family in Eighteenth Century Anatolia: Caniklizâdes (1737-1808)*, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Degree of Doctor of Philosophy in History, Ankara.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1317) *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet.
- ŞENER, Abdüllatif (1990) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- TUTSAK, Sadiye (2007) Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci, *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara, s. 65-97.
- YORULMAZ, Şerife (1994) *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, T. C. Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Ek I: Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın babası, Hacı Hâfız Osman Efendi'nin 1869 tarihli terekesinin vârislerini ve vâriselerini gösteren şeriyeye sicili kaydı

Medîne-i Uşşâk maballâtından Cum'a Mahallesi abâlisinden iken bundan akdem vefât iden Tirîdoğlu Hacı Hâfız Osman Efendi bin Hüseyin'in verâseti zerrece-i menkûbe-i metrûkesi Alîme bint Mehmed ve anası Neslihân bint Osman ile sulbî kebîr oğulları Mehmed, Hamîd ve sulbî sağır oğulları İhyas ve Hüseyin ve Osman ve sulbiye kebîre kızı A'îşe ve sulbiye sağire kızı Rukîyye'ye münhasıra idüğü 'nde's-şer'ü'l-enver zâbir ve nümayân oldukdan sonra sığâr-ı mezbûrından İhyas ve Hüseyin'in tesviyye-i umûrlarına kâbel-i şer'den mansûb vasîleri ezkarındâşları Mehmed'in bi'l-asâle ve bi'l-vesâye ve diğer Osman ve Rukîyye'nin kezâlık tesviyye-i umûrlarına mansûb vasîleri min-kâbelü'l-ümm ceddleri Hacı Mehmed bin Osmanın bi'l-vesâye taleb ve ma'rifetleri ve ma'rifet-i şer'le tabrîr ve bi'l-müzâyede ve bey' olunub beyne'l-verese bi'l-farîzeti's-şer'iyye tevzî' ve taksîm olunan tereke-i müteveffâ-yı mezbûrdur ki ber-vech-i âtî zîker ve beyân olunur 7 Zi'l-ka'de sene 85

UŞŞ. 8288, s. 45, 7 Za 1285.

Ek II: Tirîdzâde Mehmed Paşa'ya rütbe-i sâlise tevcihine dair II. Abdülhamid'in irâde-i seniyyesi

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Sadâret

Âmedî -i Divân-ı Hümayûn

Devletlü Efendim Hazretleri

Hüdâvendigâr Vilâyeti dâbilinde kâ'in Uşşâk kasabası vasatında beş yüz lirayı mütecâviz akçe sarfıyla mükemmel ve muntazam bir mekteb-i ibtidâi ile vâridât-ı seneviyyesi mu'alliminin vazifesine karşuluk olmak üzere üttisâlinde bir de beledi dâ'iresi inşâ üdirmiş olduğu vilâyet-i mezkûreden iş'âr olunan kasaba-ı mezkûre mütebahayızân abâlisinden Tirîdzâde Mehmed Ağa'nın şu vechle vukû'a gelen bîdmet-i fütüvvet-kârânesine mükâfâten 'ubdesine rütbe-i sâlise tevcihîyle taltîfi busûsuna dâ'ir Ma'ârif Nezâret-i Celîlesinin tezkîresi 'arç ve takdîm kılınmış olmağla olbâbda her ne vechle irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şeref-müte'allik buyurulur ise mantûke-ı münîfi infâz idileceği beyânıyla tezkîre-i senâverî terkîm kalmıdı efendim

Fî 25 Rebî'ü'l-âhîr sene 305 Fî 28 Kânûn-ı evvel sene 303

Sadr-ı â'zam

Kâmil

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir ki

Resîde-i dest-i ta'zîm olub melfûsıyla manzûr-ı 'âlî buyurulan işbu tezkîre-i sâmiyye-i sadâret-penâbîleri üzerine mûcibince irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî şeref-müte'allik buyurulmuş olmağla olbâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir

Fî 28 Rebî'ü'l-âhîr sene 305 ve Fî 31 Kânûn-ı evvel sene 303

Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî

Süreyyâ

BOA. İrâde, Dâhiliye, 83344, 28 R 1305.

Ek III: Tirîdzâde Mehmed Paşa hakkında şikâyetle bulunan köylülerin, tüccarın ifadelerinden ve Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın savunmasından örnekler

Evet, biz bir telgraf çekdik. Bu da Uşşâklî Tirîdzâde Mehmed Paşa'nın zulmünden feryâd idi. Çünkü Paşa-yı mümâileyb a'şâr alır, köyümüzün mahsûlâtını kâffeten toplar, kadınlarımızı palamutlarının temizletdirilmesi için yemiyeye kırk pâre virmek şartıyla alır. Mu'abharan pâre virmeyüb elinde ve anbârında satılmayub çürümüş ve tozlanmış ne kadar zabîresi var ise ana mukâbil virir. Bir de hâricde râ'ic kaç guruşa ise hemân ann bir mislinin zammıyla virir. Meselâ mısır buğdayı pazarda on, on iki guruş olduğu bâlde mümâileyb paşa yigirmi guruşa virir. Palamutlarımızı hâricden bir tüccâra virdirmeyüb dún bir fiyatla alarak kendi borçlarına mahsûb ider. Hatta virgüye olan borçlarımızı te'düye ümez. Korularımızı ve tarlalarımızı borcumuza mahsûbdur diyerek ucuz ucuz zabt ider. Hülâsa emlâk ve arâzimize sâhib olamadığımız gibi kendilerimizi de uşak gibi kullanmakda olduğundan ve 'âdetâ elinde esîr kaldığımızdan feryâd iderek telgraf çekdik.

(Tatarlı köyünden Veyselöğlü İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 11, sahife 16).

Evet, üç ay mukaddem Tirîdzâde Paşa 'aleybinde yalnız kendi imzâm ile bir telgraf çekdim. Çünkü üçyüzaltı senesi medyân bulduğum onaltıbin guruş Akkaşoğlu'ndan Mehmed Paşa'ya devrolundu. O sene dört me'âdiyeden yüzseksan kantar palamut ve kırkdokuz dönüm koru ve Akkaşoğlu'na bin guruş masârif virüb üçyüzdokuz senesi yine dört senelik palamut bâsîlâtını virdim. Yine tesviyye-i deyne muvâfık olmadım. Şimdi de kırkbeş dönüm korum ile onaltı dönüm arpalığım paşa-yı mümâileyb tarafından zabt olunub sililmektedir. Hükûmete mürâca'at idiyorum. Bir netîce alamıyorum. Mabvoldum, gittim ve mezkûr mülklerimin virgülerini dabi viremeyüb ve virgüsünü de benden alıyorlar ve şimdi de palamutu on, on beş guruşa almaktadır. Ve kimsenin hisâbını görmemekde ve istediklerini muhtâr yapıdurub abâlyi ezdiriyor.

(Tatarlı köyünden Sipahioğlü İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 11, sahife 19).

Paşa'nın hisâb görmek 'âdeti yokdur. Köyünüzden altmışbin guruş isteyordum, yigirmi binini virdiniz, daba kırkbin guruş isterim deyub gider. Bu fukarânın borcu yokdur dese, ben kimseyi tanımam, siz kendi kendinize hisâb idüb beyninizde taksîm idiniz dir ve tekdîr iderek gider.

(Karabedirler köyünden Çerçioğlü Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 10, sahife 24).

Geçen sene bizim köyün a'şârını alub ta'şîr için köye geldi. Sıra benim harmana geldiğinde sen yigirmi ölçek zabîre vireceksin didi. Ben o kadar virem, on ölçek virebilirüm, çünkü hakkımız bundan ziyâde çıkmaz didüğimden benim harmanı görmeyüb, bırakub gitti. Komşuların huzûrunda harmanımı gördüm. Yetmiş ölçek çıktı. Yine gelüb görmedi. Nihâyet komşuların ısrarı üzerine ben onsekiz ölçeğe râzı oldum. Gelüb ölçdiler. Bu onsekiz ölçeği de devletin ve belediyenin ölçeği üzere olsa be'is yok. Çünkü silme 'âdeti yokdur. Hiç olmaz. Nizâmî ölçekden üç, dört kıyye fazla gelir. O hisâbca onsekiz ölçek, yigirmibeş ölçek olur. Bu herkes hakkında câridir. Belki sâ'irlerine daba ziyâde yapmışdır. Çünkü ben pek o kadar söz dinlemeyeceğimi bilir. Kırk beşer okkadan ibâret beş yük üzüüm bâsîlâtı ile üç kovandan yüzonüç guruş pâresi yine benden aldı. Palamutlarımızı alır. Bildüğümüz yetmiş, seksen okkalık hararlar otuzbeş, kırk kantar getirirler. Hatta âdemlerinden Karabet bir gün köyümüzde palamut tartıyor idi. Yetmiş seksen diyordu. Öteden Paşa, Karabet Ağâ ben fukarânın hakkını istemem, didüğünden Karabet Ağâ tarttığı evvelki hararları kırk, kırk beş dimeğe başladı. Bu palamut pâresinin bir mikdârını borcumuza ve bir mikdârını da virgümüzde diye mahsûb ider, bi'l-abîre virgümüzün virilmediğinden nâsî hükûmet, bize mürâca'at ider. Afyonlarımızı da râ'ic üzerinden cüz'î fark ile alır.

(Karabedirler köyünden Gedikoğlu Osman Çavuş'un ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 8, sahife 28).

Evet, Mehmed Paşa'nın itdiği mezâlimi 'arx itmek için idi. Çünkü geçen sene Mehmed Paşa bizim köyün a'sârını alub, otuz ölçek buğdayımın onyedisini ve oniki ölçek arpamın altısını alub altısını bana bıraktı. Sekiz yük üzüm hâsûlâtından yüzondört guruş aldı. İki kovanım var idi. Üç kovanın var deyü yedi buçuk guruş aldı. Palamutlarımızı alub yigirmi kantarını on kantar yapdırır. Pâresini virgünüzçe vireceğim dir. Virmez. Hükûmet bizi tazvük iderek, tekrar alır. Zabiremizi borcumuza bedel aldı. Elimde bir şey' kalmadığından ve kendisine mürâca'at ile zabire alub borçlanmak bütün bütün harâbîyetimi mücib olacağını bildiğimden tarlalarımı satdım. Zabire aldım. Bankadan pâre aldım. Öküz tedârik itdim.

(Karabedirler köyünden Tekeoğlu Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 7, sahife 29).

Borçlarına mukâbil kuzulu koyunları kırk beşer, oğlaklı keçileri otuzar guruşa aldı ki koyunların altmış ve keçilerin kırk beş, elli guruş ider idi. Bunları sürülerle alub götürdü. Bizim abâlimiz fakirdir. Paşa büyük âdemdir. Onun hakkında bir şey' söyleyemeyiz.

(Karabedirler köyünden Tekeoğlu Ali'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 7, sahife 30).

Bendeniz yalnız Tatar karyesine gidüb tabkâkât icrâ' itdim. Karalar karyesi yakın olmak münâsebetiyle onlardan dahi birkaç kişi çağırdım. Karalar karyesinden gelenler Paşa'nın yalnız üçyüzonbeş senesi üçbin kantar palamut çeküb bedeli onar guruşdan olmak üzere virgüye yatıracağını söylediler. Tatar karyeliler dahi ba'zılarının korularını zabtettiğini ve Yunan muhârebisine gidüb orada şehîd kalmış olan birinin karısını döğüb â'mâ kalmış olduğunu söylediler.

(Vergi kalemi mülâzımlarından Ahmed Efendi'nin ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 2, sahife 39).

Benim Paşa ile abz ü i'tâm olmayub Kulalı Mehmed Ağa alış viriş iderim. Vâkî'an Paşa'nın da bizim köyde yigirmi beş, otuz evi vardır. Anlarla alub virir. Geçen sene kendilerine zabire de dağıtdı ve duyduğumuza göre biraz çürük imiş. Lâkin zıyânı olmayub abâli öğüdüb yemişlerdir. Afyon ve palamutlarımızın fiyatı Paşa ile Kulal arasında kesilüb o mikdâr pâresi virilir. Bunlar da köyde iken sâ'ir mahalden tüccâr gelmez. Bunlar alub çıktıkdan sonra köyümüzde şunun bunun yedinde kalmış bulunan cüz'î mikdâr afyon ve palamut onların kesdiği fiyâtdan beş on guruş fazlasıyla satılır.

(Karalar köyünden Kara Süleymanoğlu Mehmed'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 3, sahife 37).

Kimse kendisine bir şey söyleyemez. Söyleyecek olur ise tekdîr iderek söğüb sayar. Herkes kendisinden korkar. Köylere çıkmış olsanız, herkesin ağladığını görürsünüz. Yalnız geçen sene Mart esnâsında kuzulu koyunlarımızı, keçilerimizi ve kurban bayramından birkaç gün mukaddem 'umüm kurbanlıklarımızı aldığından kurban bile kesemedik.

(Karabedirler köyünden Hacı Süleymanoğlu İbrahim'in ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 6, sahife 31).

Bendeniz Uşşak'da ticâretle meşğûl olduğumdan her nesne abz ve i'tâ iderim. Şevki Bey esbâbı bendenizçe mehbûl kendisince ma'lûm olduğu üzere arayı açdı. Köylülere palamutu Mehmed Paşa'ya virmeyiniz diye tenbîh ütdi. Bununla da iktifâ itmiyerek köylülerin virgü pâresini güyâ bendenizden almış diye anı da kabul itmedi. Bu pâreyi Osmanlı Bankası'na teslim ve vilâyet-i celîleye keyfiyeti 'arx itmiş idim. Bâ-emr-i vilâyet-penâbî pâre alındı. Hülâsa böyle açıkdan açığa uğraşmağa

başlamıştı. Şu hâllerine bakılırsa hakk-ı 'acizânemde ahâlî-i merkûme tarafından vukû' bulan şikâyet bunun tabrik ve 'ânişü'l-be'yân olduğunu anladım. Bundan mâ'adâ mümâyleh Şevki Beg'in o târifde nezdinde bulunan el-yerim Meclis-i İdâre-i Kazâ a'zâsından Bacakzâde refetlî Ali ve Ayıntâbîzâde Şâkir Efendilerle 'askerî kaymakamı Sâmî Beg'e hitâben Mehmed Paşa benimle uğraşır ise ocağımı söndürürüm yâbûd mahv iderim gibi busûmetini açkca izbâr ve beyân itmîştir.

(Uşak eşrafından Tiridzâde Mehmed Paşa'nın ifadesinden, BOA. ŞD. 1584 / 6, 13 M 1321, lef 61).

Ek IV: Tiridzâde Mehmed Paşa hakkında Uşak kazası köylüleri tarafından yapılan şikâyet

Takdîm-i 'arz-ı 'atabe-i 'ulyâ buyurulmak üzere Mâ-beyn-i Hümâyûn Başkitâbet-i Celîlesine

Sûret Sadâret-'uzmâya

Evvelce hükûmeti basarak ehl-i keryâmlüğünden altı mâba mahkûm Mehmed Paşa iki sene akdem Kazanmaz Uşak a'şârını tobdan dinilecek derecede iltizâm ve sedidâne-i zâlimesini icrâ için harmanlarımızı görmeyerek rahmetin de kesretle niizûluna mebnî hâsûlâtımız çürüdü. Uğradığımız zarar fevka mâyetasavvur bir râddede kazânın mûcib-i barâbiyyeti oldu. Bunun üzerine de çürük olan mahsûlâtımız elimizden aldığımızdan son derecede dâcâr olduğumuz ihtiyâc üzerine müşâriinileybe mürrâca'atımızda yüzde yüz zamm ile çürük zehâ'iri tevzî' itmeğe zer' itdik. Tohumun çürüklüğünden mezrû'âtımız kat'îyyen çıkmadı. Cüz'îyyât kâbilinden çıkanları da envâ'-ı mezâlîm ile matlûbât-ı şahsiyyesi için sûret-i cebriyyede elimizden alarak evlâd ü 'yâlimizi infâka bile bir şey bırakmadığından açıklıktan 'arz-ı 'atabe-i 'ulyâ eyledik. Cenâb-ı hakk ömr ü şevket-i şahânesini müzdâd buyursun. Tohumluk olmak üzere mîkdâr-ı kâfî zahîre ihsân buyurulmuş ise de Paşa'nın mezâlîminden yüzde yüz fâ'izli çürük zahîre esmânunun yerine mahsûlâtımızın değeri değmezine gasb olunmasından hazîneye olan borcumuzu te'diyye idemediğimizden tazvîk idilmekdeyiz. Ömrümüz hiçbir hâsûlâta sâhib değiliz. Paşa âdemleri ma'rifetiyle mahsûlâtımız elimizden alırmakda hükûmet de bir taraftan tazvîk eylemekte ve şu mezâlîm yüzünden son derece felâket içinde kaldığımızdan ve bu seneki afyon zehâ'ir palamut gibi mahsûlâtımız ise Paşa tarafından dikkatli sûrette abluka altına alınmak üzere kuvve-i muhâfaza-ı cebriyyesine almakda olduğundan tabt-ı tasarrufumuzda olan emlakimizi Paşa'ya terk itdik. Hiçte müheyyâyiz. İskâna kâfî başka mahallerde arâzi gösterilmesiyle mazhar-ı 'adâlet ve istirâhat buyurulmaklığımızı peder ve mâderimizden müşfik sevgili pâdişâbımız efendimiz hazretlerinin lütf ve ihsânından istirhâm eyleriz. Olbâbda ve kâtibe-i abvâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir Fî 23 Ağustos sene 316

Bulkaç Karyesi Muhtâr-ı Sâni Der-Karye-i Bulkaç, Muhtâr-ı Evvel, Der-Karye-i Bulkaç, Karye-i Mezâkûrdan Veli Ağazâde Mustafa Lütfi, Karyeden Toridoğlu (?) Mehmed, Bacakoğlu İbrahim, Hacı Timurcioğlu Mehmed Nuri, Teslimoğlu İsmail, Abdullaboğlu Mehmed, Tütüncüoğlu Ömer, Şabançoğlu el-Hâc Hasan, Tütüncüoğlu Hüseyin, Karayenmişilerizâde (?) Mehmed, Hızroğlu Hasan Ali, Karyeden Çerçioğlu İbrahim, Karyeden Koca Osman Hasan Ali, Karyeden Hacı Süleymanoğlu İbrahim, Karyeden Tekeoğlu Ali, Karabedirler Karyesi Çerçioğlu Ali, Kabaklıoğlu Abdullab, Çallıoğlu İzzet, Karyeden Berberoğlu Mehmed, Karyeden Boğuşanoğlu Mustafa, Karyeden Koca Haliloğlu Ahmed, Tatar Karyesi Hacı Veli Efendizâde Mehmed Tabir, Çallı Osmanoğlu Hasan, Karyeden Arşakoğlu (?) Osman, Karyeden Halilustaoğlu İsmail Hakkı, Karyeden Ali Dedeoğlu Hasan, Karalar Karyesi Karyeden Memioğlu Hasan, Çakaloğlu Mustafa, Kureys Karyesi Sipâbioğlu Hüseyin Muhtâr-ı Evvel, Der-Karye-i Kureys, Hacı Hatiboğlu Yahya, Karyeden Mustafaoğlu Hüseyin, Sipâbioğlu İbrahim, Karyeden Veyseloğlu İbrahim